

Spis treści

Wstęp	9
System oznaczeń stosowany w pracy	13

Część pierwsza: Grafotaktyka w świetle literatury przedmiotu

1. Grafotaktyka – jej przedmiot i zakres	17
1.1. Historia badań nad grafotaktyką	18
1.2. Definicje grafotaktyki	28
1.2.1. Podstawowa jednostka grafotaktyczna	32
1.2.2. Podstawowa struktura tworzona przez jednostki grafotaktyczne ...	35
1.2.3. Sposób organizacji podstawowych jednostek grafotaktycznych ...	37
1.3. Grafotaktyka a ortotaktyka. Ortotaktyka – geneza terminu	39
1.4. Definicje ortotaktyki	41
1.4.1. Podstawowa jednostka ortotaktyczna	43
1.4.2. Podstawowa struktura tworzona przez jednostki ortotaktyczne ...	44
1.4.3. Sposób organizacji podstawowych jednostek ortotaktycznych	44
1.5. Podsumowanie	44
2. Grafotaktyka i terminy z nią związane	47
2.1. Grafotaktyka a grafemika	48
2.2. Grafotaktyka a ortografia	49
2.3. Grafotaktyka a grafostatystyka. Prawdopodobieństwo grafotaktyczne	50
2.4. Luki systemowe i przypadkowe	53
2.5. Podobieństwo formalne struktur grafemicznych do struktur wyrazowych ...	54
2.6. Podsumowanie	56
3. Terminy pochodne wobec terminu grafotaktyka	57
3.1. Wiedza grafotaktyczna	57
3.2. Reguły i regularności grafotaktyczne	60
3.2.1. Autonomiczność reguł grafotaktycznych	64
3.3. Świadomość grafotaktyczna	66
3.4. Podsumowanie	69

4.	Świadomość grafotaktyczna w kontekście wybranych procesów poznawczych..	71
4.1.	Świadomość grafotaktyczna w kontekście przetwarzania ortograficznego. Świadomość grafotaktyczna a trudności dyslektyczne	71
4.2.	Świadomość grafotaktyczna w kontekście uczenia się statystycznego i mimowolnego	76
4.3.	Podsumowanie	79
5.	Znaczenie świadomości grafotaktycznej dla umiejętności czytania i pisania	81
5.1.	Świadomość grafotaktyczna a proces czytania	82
5.2.	Świadomość grafotaktyczna a rozwój umiejętności czytania	83
5.3.	Świadomość grafotaktyczna a proces pisania	85
5.4.	Świadomość grafotaktyczna a rozwój umiejętności pisania	86
5.5.	Podsumowanie	87
6.	Badanie świadomości grafotaktycznej	88
6.1.	Metody badania świadomości grafotaktycznej	88
6.2.	Dobór materiału językowego w badaniu świadomości grafotaktycznej	92
6.3.	Badanie świadomości grafotaktycznej dzieci	94
6.4.	Badanie świadomości grafotaktycznej dorosłych	99
6.5.	Podsumowanie	102
7.	Podsumowanie rozważań	104

Część druga:

Świadomość grafotaktyczna w świetle badań własnych

8.	Przedmiot i metody badań własnych	109
8.1.	Założenia i cel badań własnych	109
8.2.	Pytania i problemy badawcze	110
8.3.	Hipotezy badawcze	111
8.4.	Osoby badane	112
8.5.	Metody badania	114
8.6.	Procedura badawcza	116
8.7.	Materiał językowy użyty w badaniu	117
8.8.	Charakterystyka psychometryczna testu świadomości grafotaktycznej	125
9.	Prezentacja analizy jakościowej i omówienie wyników badań	127
9.1.	Sposoby oceny wykonania zadań	127
9.2.	Opracowanie statystyczne oraz omówienie wyników dzieci z klas II i IV ...	128
9.2.1.	Opracowanie statystyczne wyników dzieci z klas II i IV w teście świadomości grafotaktycznej	128
9.2.2.	Opracowanie statystyczne wyników w teście świadomości grafotaktycznej dzieci z klasy II, które rozpoczęły szkołę w wieku 6 i 7 lat	129

9.2.3. Opracowanie statystyczne wyników w teście świadomości grafotaktycznej dzieci z klasy IV, które rozpoczęły szkołę w wieku 6 i 7 lat.	130
9.2.4. Opracowanie statystyczne wyników dzieci z klas II i IV w zadaniu pisania ze słuchu	132
9.2.5. Opracowanie statystyczne wyników w zadaniu pisania ze słuchu dzieci z klasy II, które rozpoczęły szkołę w wieku 6 i 7 lat.	133
9.2.6. Opracowanie statystyczne wyników w zadaniu pisania ze słuchu dzieci z klasy IV, które rozpoczęły szkołę w wieku 6 i 7 lat	135
9.3. Korelacje wyników testu świadomości grafotaktycznej i zadania pisania ze słuchu	136
9.4. Podsumowanie i omówienie wyników analizy ilościowej	138
10. Prezentacja analizy jakościowej i omówienie wyników badań	143
10.1. Analiza jakościowa i omówienie wykonania testu świadomości grafotaktycznej w klasach II i IV	143
10.2. Analiza jakościowa i omówienie wykonania zadania pisania ze słuchu przez dzieci z klas II i IV	152
10.2.1. Analiza jakościowa i omówienie wykonania zadania pisania ze słuchu przez dzieci z klasy II	156
10.2.2. Analiza jakościowa i omówienie wykonania zadania pisania ze słuchu przez dzieci z klasy IV.	164
10.3. Analiza jakościowa i omówienie błędów w teście świadomości grafotaktycznej i w zadaniu pisania ze słuchu w klasach II i IV	173
10.4. Podsumowanie i omówienie wyników analizy jakościowej	180
11. Omówienie ilościowych i jakościowych wyników badań, wnioski	182
12. Zakończenie	185
Spis tabel i rysunków	188
Bibliografia	190
Aneksy	199
Aneks A	199
Aneks B	199
Aneks C	200
Aneks D	200
Aneks E	201
Aneks F	201
Abstract	203

Ostatnimi czasy wzrasta zainteresowanie naukowców badaniem świadomości grafotaktycznej (ang. *graphotactic awareness*) zarówno u dzieci, jak i dorosłych. W stale rosnącej liczbie prac z zakresu psycholingwistyki, psychologii edukacyjnej czy neuropsychologii rozpatruje się świadomość grafotaktyczną w różnorodnych kontekstach. Przyglądając się bliżej tym opracowaniom, wnikliwy obserwator mógłby dostrzec, że badacze wciąż poszukują dowodów potwierdzających istnienie związków między poziomem świadomości grafotaktycznej a poziomem umiejętności czytania i pisania. W badaniach nad wiedzą i przekonaniem dzieci na temat pisma, tzw. *świadomością pisma* (ang. *print awareness*), przejawy świadomości grafotaktycznej są traktowane jako sygnał rodzącej się wiedzy ortograficznej, znajomości konwencji zapisu¹. W pracach nad rozwojem umiejętności czytania i pisania u najmłodszych, a w sposób szczególny – w badaniach poszukujących wczesnych predyktorów dla osiągnięć w tym zakresie, badacze starają się ustalić poziom świadomości grafotaktycznej u dzieci w różnym wieku i tym samym wyznaczyć trajektorię jej rozwoju względem umiejętności komunikowania się za pomocą pisma². Inny kierunek badań wskazują prace z udziałem osób dwujęzycznych (najczęściej dzieci), u których sprawdzany jest poziom świadomości grafotaktycznej w obu językach³. W badaniach nad deficytami oraz mechanizmami kompensacyjnymi w dysleksji rozwojowej⁴ naukowcy dążą do ustalenia poziomu świadomości grafotaktycznej oraz określenia, czy stanowi ona mocną, czy też słabszą stronę osób ze specyficznymi zaburzeniami czytania i pisania. Wreszcie,

¹ Por. Pollo T.C., Kessler B., Treiman R. (2009), *Statistical patterns in children's early writing*, „Journal of Experimental Child Psychology”, vol. 104(4), s. 410–426.

² Por. Pacton S., Fayol M., Perruchet P. (2002), *The acquisition of untaught orthographic regularities in French*, [w:] L. Verhoeven, C. Elbro, P. Reitsma (red.), *Precursors of Functional Literacy*, Dordrecht: Kluwer, s. 121–137.

³ Por. Jared D., Cormier P., Levy B.A., Wade-Woolley L. (2013), *Discrimination of English and French orthographic patterns by biliterate children*, „Journal of Experimental Child Psychology”, vol. 114(4), s. 469–488.

⁴ Por. Cassar M., Treiman R., Moats L., Pollo T.C., Kessler B. (2005), *How do the spellings of children with dyslexia compare with those of nondyslexic children?*, „Reading and Writing”, vol. 18(1), s. 27–49.

w badaniach z udziałem pacjentów z agrafią analizowane są błędy w piśmie, badacze starają się określić, na ile nieprawidłowy zapis jest zgodny z zasadami poprawności grafotaktycznej i może świadczyć o zachowanej u pacjenta częściowej wiedzy ortograficznej⁵.

Przegląd literatury przedmiotu wskazuje, że z badaniami nad świadomością grafotaktyczną wiązane są duże nadzieje, a w poszukiwaniach możliwych kontekstów dla tego tematu jesteśmy dopiero na początku drogi. Pogłębienie wiedzy o znaczeniu świadomości grafotaktycznej jest w tym momencie jednym z najważniejszych celów, jakie należy sobie postawić. Badacze wskazują, że rozpoznanie znaczenia wiedzy grafotaktycznej dla rozwoju umiejętności czytania i pisania jest istotne w perspektywie tzw. polityki edukacyjnej. Na liście korzyści można wymienić teoretyczne podstawy i praktyczne rozwiązania użyteczne dla tworzenia programów nauczania obu umiejętności – począwszy od sposobu prezentacji materiału do nauki, rodzaju wykorzystywanych ćwiczeń (rozwijanie wiedzy grafotaktycznej), a skończywszy na sposobach oceny i procedurach wykrywania pierwszych trudności w tym zakresie (badanie świadomości grafotaktycznej).

Twierdzi się, że poziom świadomości grafotaktycznej wpływa na przebieg nauki ortografii danego języka. Umiejętność dostrzegania różnego typu regularności w zapisie wyrazów ma ułatwić proces generalizowania i wnioskowania o istnieniu reguł rządzących pisownią, a przez to pomóc w organizacji wiedzy ortograficznej. Próby określenia sposobu nabywania i charakteru świadomości grafotaktycznej podejmowane są w badaniach dzieci w różnym wieku, mówiących różnymi językami. U najmłodszych poszukuje się jej dość wcześnie, gdy dzieci są jeszcze w okresie poprzedzającym formalną naukę czytania i pisania. U nieco starszych dzieci uczęszczających do szkoły odnotowuje się stopniowe narastanie świadomości grafotaktycznej, a uzyskiwane wyniki badań są szczególnie interesujące w kontekście wspomnianych już problemów dzieci z dysleksją rozwojową.

Ponieważ poziom świadomości grafotaktycznej polskich uczniów był jak dotąd sprawdzany jedynie w bardzo wąskim zakresie, uznałam za celowe przeprowadzenie badań, które mogłyby choć w niewielkim zakresie – z uwagi na skalę potrzeb – uzupełnić te braki. Niniejsze opracowanie, przygotowane na podstawie tekstu rozprawy doktorskiej obronionej w 2018 roku na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, prezentuje wyniki badań własnych nad świadomością grafotaktyczną dzieci polskojęzycznych. W badaniach poprzecznych przeprowadzonych w 2015 roku wzięło udział 123 polskojęzycznych dzieci z klas II i IV szkoły podstawowej, z czego do ostatecznej analizy trafił materiał pochodzący od 101 uczniów. Dzieci były proszone o przeczytanie tekstu na głos, wzięcie udziału w teście świadomości grafotaktycznej oraz napisanie tekstu ze słuchu. W zadaniach wykorzystano materiał językowy specjalnie opracowany na potrzeby

⁵ Por. Schonauer K., Denes G. (1994), *Graphemic jargon: a case report*, „Brain and Language”, vol. 47(2), s. 279–299.

badania. Uzyskane dane poddano analizie ilościowej, która pozwoliła m.in. określić poziom świadomości grafotaktycznej dzieci w różnym wieku i będących na różnych etapach edukacji, jak również obliczyć korelacje między wynikami z poszczególnych zadań. Dzięki przeprowadzeniu analizy jakościowej możliwe było m.in. ustalenie, jakiego rodzaju błędy popełniały dzieci we wszystkich trzech zadaniach i jak zróżnicowany jest poziom świadomości grafotaktycznej badanych uczniów. W niniejszej publikacji ograniczyłam się do omówienia wyników dwóch zadań: testu grafotaktycznego i zapisu ze słuchu.

Badania, które przeprowadzono, choć pozwoliły na sformułowanie pewnych wniosków odnośnie do poziomu świadomości grafotaktycznej u dzieci, zrodziły też kolejne pytania, na które odpowiedź będzie można odnaleźć dopiero na dalszym etapie prac. Możliwość wskazania takich perspektyw jest, w moim przekonaniu, nie mniej cenna niż zdobyta wiedza.

Zagadnienie świadomości grafotaktycznej było dotychczas najszerzej opisywane w obcojęzycznej literaturze przedmiotu, dlatego opracowania poświęcone temu tematowi na gruncie polskim mają wciąż status prac pionierskich. Nadal zbyt wcześnie, aby można było odnieść się do niektórych wyników i wniosków przedstawianych przez badaczy zagranicznych. Mam jednak nadzieję, że niniejsza publikacja przyczyni się do stopniowej zmiany opisanej sytuacji.

Książka ma budowę dwudzielną. Pierwsza część zatytułowana „Grafotaktyka w świetle literatury przedmiotu” stanowi wprowadzenie teoretyczne do tematyki świadomości grafotaktycznej i sposobów jej badania. W rozdziale 1. przedstawiono genezę dwóch terminów: *grafotaktyka* i *ortotaktyka*, a ponadto dokonano przeglądu i porównania ich definicji w świetle różnojęzycznej literatury przedmiotu. W rozdziale 2. przedstawiono relacje łączące grafotaktykę z innymi pojęciami z zakresu lingwistyki, między innymi z grafemiką i ortografią. W dalszej części pracy omówione zostały terminy pochodne wobec terminu *grafotaktyka* – w tym: *wiedza grafotaktyczna*, *reguły grafotaktyczne* i *świadomość grafotaktyczna* (rozdział 3.). W rozdziale 4. zaprezentowano zagadnienie świadomości grafotaktycznej w kontekście wybranych procesów poznawczych: przetwarzania ortograficznego, uczenia się statystycznego i mimowolnego. Rozdział 5. poświęcono omówieniu znaczenia świadomości grafotaktycznej, zarówno dla rozwoju umiejętności posługiwania się pismem, jak i dla prawidłowego przebiegu czynności czytania oraz pisania. W rozdziale 6. opisano dwie podstawowe metody oceny poziomu świadomości grafotaktycznej oraz dokonano przeglądu wyników badań przeprowadzonych w tym zakresie. Tak wyróżnioną całość zamyka rozdział 7. zawierający syntetyczne podsumowanie wszystkich rozważań. Rozdział ten z jednej strony odnosi się do przedstawionych ustaleń i stanu wiedzy na temat grafotaktyki, a z drugiej – wskazuje na możliwe kierunki rozwoju myśli teoretycznej w tym zakresie i znaczenie dalszych badań dla szeroko rozumianej praktyki.

Część druga publikacji zatytułowana „Świadomość grafotaktyczna w świetle badań własnych” prezentuje w rozdziale 8. założenia i metodologię badań wła-

snych. Omówienie otrzymanych wyników ilościowych zaprezentowano w rozdziale 9., natomiast wyniki analiz jakościowych ujęto w rozdziale 10. Następujące po tej części pracy podsumowanie (rozdział 11.) zawiera syntezę wniosków płynących z przeprowadzonych badań własnych, a także usystematyzowane odpowiedzi na postawione wcześniej pytania badawcze. Kończący publikację rozdział (rozdział 12.) przedstawia dyskusję nad otrzymanymi wynikami, prezentuje dalsze pytania badawcze oraz wskazuje możliwe perspektywy i obszary dla kolejnych badań nad świadomością grafotaktyczną.

Serdecznie dziękuję recenzentom mojej rozprawy doktorskiej – dr hab. Elżbiecie Awramiuk, prof. UwB oraz prof. dr. hab. Stanisławowi Dubiszowi za wszystkie cenne uwagi i komentarze zawarte w recenzjach. Pozwoliły mi one z większą wnikliwością spojrzeć na zagadnienie grafotaktyki.

Pragnę przekazać podziękowania mojemu Promotorowi – prof. dr. hab. Józefowi Porayskiemu-Pomście, którego pomoc merytoryczna oraz życzliwość pozwoliły mi rozwijać i realizować moje zainteresowania badawcze, a także doprowadziły do wydania tej książki.

Na koniec chciałabym złożyć wyrazy wdzięczności całej mojej Rodzinie – tej bliższej i tej dalszej. W szczególności – moim Rodzicom, którzy z wielkim poświęceniem i zaangażowaniem niezmiennie wspierali mnie, kiedykolwiek tego potrzebowałam.